

ДЕТЕРМІНАНТИ ВИНИКНЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Забезпечення сталого соціально-економічного розвитку нашої держави, її високого рівня, достатнього для реалізації державних соціальних програм, гарантування позитивної динаміки темпів промислового виробництва залежить від контрольованості з боку держави процесів тінізації економічних відносин, а у випадку значного обсягу тіньового сектора економіки, порівняно із легальним сектором суспільного виробництва, — від ефективності протидії цьому негативному явищу. Разом з тим формування системи заходів протидії неможливе без врахування детермінантів виникнення та функціонування тіньової економіки та розробки відповідних превентивних заходів і засобів їх усунення.

Системний характер тіньової економіки як явища, що впливає практично на усі сфери суспільного життя держави, обумовлює доцільність припущення про такий самий характер зазначених детермінантів. Системність означає уможливлення сприйняття чинників, що обумовлюють виникнення та функціонування тіньової економіки не лише з позицій суто економічних, а й враховуючи такі вади суспільно-політичного життя нашої держави як тіньові прояви у політичному середовищі, судовій системі, неналежний рівень життя населення, різке розшарування за рівнем доходів та, як наслідок, — трансформація свідомості більшості населення у бік матеріальних пріоритетів.

Про існування тіньових проявів у політичному середовищі свідчать, наприклад, факти лобіювання законопроектів, спрямованих на чітке врегулювання певних видів економічних та фінансових відносин. Слід лише нагадати складний шлях розробки і прийняття Податкового кодексу України [1], який і на сьогодні експерти оцінюють неоднозначно. Вади судової системи, наявність проявів корупції вплинули на прискорення процесу судової реформи як заходу, спрямованого на гарантування в Україні прозорості і доступності правосуддя, що характерне для держав із сталими демократичними традиціями. Неналежний рівень життя населення в Україні проявляється, зокрема, у таких показниках, як: зменшення середньої тривалості життя, зростання темпів скорочення населення. Так, протягом останніх 18 років чисельність населення України зменшилась на 5,7 млн осіб. Щорічні темпи скорочення населення становили за цей період 0,6–1 %, в той час як у розвинутих країнах світу його чисельність зростала зі швидкістю від 0,01 % (Іспанія, Італія, Німеччина) до 0,04–0,07 % (Данія, Франція, Нідерланди) у рік. Кількість народжених в Україні у 2008 р. становила 67,7 % від кількості померлих. Позитивним є те, що цей показник зріс порівняно із 2007 р. на 7 %, що свідчить про підвищення народжуваності у нашій країні порівняно з попередніми роками, хоча й досі коефіцієнт смертності перевищує коефіцієнт народжуваності на 5,37 (у 2008 р.

коефіцієнт народжуваності складав 11,07 %, а коефіцієнт смертності — 16,37 %). За рівнем смертності Україна посідає перше місце в Європі [2].

О. І. Головатюк відзначає, що у дослідженнях проблеми тіньової економіки все ще невирішеними лишаються такі питання: відсутність детального публічного аналізу походження капіталів посадових осіб вищих органів державної влади; жорстке відокремлення, передбачене законодавством, бізнесу та законодавчої, виконавчої, судової гілок влади та публічне висвітлення в ЗМІ; непрозора, напівтіньова приватизація підприємств України та проведення тендерних процедур; відсутність інвестиційної прозорості; відсутність чітких юридичних та економічних законів, як по організації та функціонуванню підприємств, так і по їх оподаткуванню; економічно і соціально необґрунтована податково-законодавча політика в Україні; тіньові та комерційні біржі праці, що породжують великі соціальні та економічні проблеми; вивезення капіталів з України [3]. Не зважаючи на певне позитивне сприйняття тверджень О. І. Головатюка, однак окремі з них мають відверто публіцистичний характер, а деякі вбачаються поверховими. Зазначене стосується таких положень як «жорстке відокремлення», «податково-законодавча політика» тощо.

О. І. Головатюк категорично заявляє, що сьогодні основними напрямками поширення і прояву тіньової економіки в Україні виступають тіньова політика, корупція та злочини у сфері економіки. Головними технологіями тіннізації економіки і, відповідно, основними формами прояву тіньових доходів у сучасній Україні є такі: тіньова зайнятість і нелегальне виробництво товарів і послуг; приховування прибутків підприємств і доходів громадян від оподаткування, необґрунтовані податкові пільги та заборгованість із заробітної плати; шахрайство у фінансово-кредитній сфері та у ціноутворенні; масове розкрадання державної власності, в тому числі у процесі її роздержавлення та приватизації; комп'ютерна злочинність; відмивання «брудних» грошей (капіталу) [3]. Однак, зазначаючи про тіньову політику як напрям поширення і прояву тіньової економіки, О. І. Головатюк не конкретизує відповідні «технології».

Отже, необхідність поглибленого аналізу наукового завдання визначення детермінантів виникнення та функціонування тіньової економіки обумовлена її соціально-правовою значимістю та відповідним доктринальним обґрунтуванням.

Звернення до наукових надбань вчених, які вивчали проблему протидії тіньовій економіці, її найбільш соціально небезпечних проявів — організованої злочинності, економічної злочинності, корупції — свідчить про відсутність усталених наукових підходів щодо визначення чинників, які обумовлюють виникнення та функціонування тіньової економіки. У кримінологічних дослідженнях аналізували кримінологічні, кримінально-правові та криміналістичні аспекти злочинної діяльності О. М. Бандурка, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. О. Глушков, В. В. Голіна, Н. О. Гуторова, І. М. Даньшин, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, А. П. Закалюк, В. С. Зеленецький, А. Ф. Зелінський, О. Г. Кальман, О. М. Литвак, М. І. Мельник, А. А. Музика, В. О. Навроцький, В. М. Попович, В. В. Стапис, Є. Л. Стрельцов, В. Я. Тацій, В. П. Тихий, В. В. Тіщенко

ко, В. І. Шакур, О. Н. Ярмиш та інші. Системний аналіз проблеми щодо створення цілісної концепції, яка розкриває механізм криміналізації сучасного українського суспільства і сутність злочинності з позицій інституціоналізму як міждисциплінарної методологічної теорії здійснив В. М. Дрьомін [4]. Поодинокі дослідження проблеми визначення детермінантів виникнення та функціонування тіньової економіки здійснювались В. О. Мандибукою (1998 р.), В. М. Поповичем (2001 р.), О. П. Рябченко (1999 р.) та іншими. Зокрема, на офіційному сайті «Rehetitor» наведено публікацію «Тіньова економіка як негативний фактор економічної безпеки України», в якій названо такі основні причини загрозливого стану у вигляді зростання тіньової економіки [5]: високе податкове навантаження і часті зміни в податковому законодавстві; державна «зарегульованість» підприємництва; висока інфляція та нестійкість гривні; криза платежів та брак коштів у підприємств; неефективна цінова політика; великі розміри економічної злочинності; корупція державних чиновників, пов'язана з високим рівнем адміністративного регулювання, що надає їм непотрібну свободу у прийнятті рішень на власний розсуд; відсутність глибокого аналізу форм і методів тіньової економіки, властивих їй автономних механізмів внутрішнього регулювання, кількісного і якісного моніторингу основних напрямків тіньової економіки і джерел її існування й здійснення [6]; безкарність діяльності кримінальних структур, інтеграція організованої злочинності із суб'єктами економічної діяльності, пасивна згода держави на легалізацію кримінальних авторитетів (і в тому числі — у суспільно-політичному житті); незахищеність громадян та підприємств від зазіхань злочинних формувань і встановлення контролю за підприємницькою діяльністю з боку цих структур; відсутність інвестиційної альтернативи тіньовим капіталам; міждержавна інтеграція тіньового сектора і суб'єктів тіньової економічної діяльності; «келійність» організації і проведення приватизації економічно перспективних об'єктів, ігнорування конкурентності й доступності приватизації для легальних капіталів (і у тому числі — закордонних) і т.ін. [7].

Однак більшість з виділених причин можна, по суті, назвати наслідком, зокрема, прогалин чинного законодавства, недосконалості системи державного управління що, у свою чергу, спричинене лобіюванням певних кланових інтересів або наслідком тінізації економічних відносин (наприклад, міждержавна інтеграція тіньового сектора).

Слід звернути увагу на недостатність врахування системного характеру тіньової економіки при визначенні чинників або причин, що обумовлюють її виникнення, що проявляється, зокрема, у констатації існуючих негативних наслідків існування тіньового сектора економіки. Крім того, доцільно відмітити наявність спірного положення про позитивний зміст тіньової економіки, про що вказують окремі автори (О. І. Головатюк).

Вирішення проблеми визначення детермінантів виникнення і функціонування тіньової економіки може бути здійснене шляхом реалізації двох етапів поглибленого наукового аналізу. У першу чергу, доцільно виділити головні детермінанти, якими обумовлено найбільшу кількість негативних проявів тіньо-

вої економіки. На другому етапі аналізу можна буде здійснити систематизацію виділених детермінантів. При цьому визначення головних детермінантів має бути здійснене із врахуванням тенденцій соціально-економічних перетворень в Україні. Доцільність саме такого підходу викликана критичним аналізом наукових здобутків В. О. Мандибури, який відзначив трансформацію чинників виникнення та існування тіньової економіки. Так, вчений підкреслив, що за часів панування командно-адміністративної системи у Радянському Союзі основним детермінантом був дефіцит. Вказувалось на те, що « дефіцитність, діяльність «дефіцитоносія» були економічною основою функціонування «неформальної» економіки». Після припинення існування Радянського Союзу і створення на його теренах незалежних держав можливості «спокушувати» чиновників «нічийною» власністю або «тіньовими» надвисокими доходами розширилися практично до майже нелімітованих меж. Однією з головних пілг, що отримала необюрократія в трансформаційний період, стала цілком легальна можливість експлуатації загальнонаціональної власності спільно з корпоративними спільнотами «тіньовиків», що здійснювалась і продовжує здійснюватися під гаслом економічних реформ. [8]. Одним з чинників дефіцитності економіки Радянського Союзу був високий ступінь керованості та плановості. Основою планової системи господарювання була суспільна власність на засоби виробництва, що вважалось позитивним і забезпечувало соціальну справедливість. Однак зворотною стороною була повна байдужість до об'єктів державної власності що, в свою чергу, явилось причиною існування таких видів злочинів, як крадіжки соціалістичного майна.

На сьогодні за умови, коли ринкові перетворення стали незворотними, першочергового значення набуває проблема формування стабільного політичного середовища, прогнозованість дій якого стає гарантом подальшого економічного розвитку. У зв'язку з цим серед детермінантів функціонування тіньової економіки, насамперед, слід виділити прояви клановості серед посадових осіб вищих органів державної влади. Похідним від цього є лобіювання певних інтересів при здійсненні законотворчої діяльності. Проявами такого лобіювання доцільно назвати ті законопроекти, які спрямовані на необгрунтовані пріоритети при здійсненні певних видів господарської діяльності або в оподаткуванні. Так, наприклад, у 1997 р. для державної підтримки вугільної промисловості Законом України «Про Державний бюджет України на 1997 рік» було заплановано більше половини усіх запланованих видатків (41,47 %). Крім того, була ухвалена ст. 12 Закону України «Про Державний бюджет України на 1997 рік», у якій передбачено створення додатково Фонду розвитку паливно-енергетичного комплексу.

Отже, якщо узагальнити результати проведеного аналізу, можна зазначити про доцільність класифікації детермінантів виникнення та функціонування тіньової економіки за такими групами: а) загальнодержавні; б) внутрішньополітичні; в) детермінанти, обумовлені недоліками державного управління; г) соціальні. Загальнодержавними доцільно назвати ті, які обумовлені тенденціями соціально-економічного розвитку України. До внутрішньополітичних де-

термінантів можна віднести чинники трансформації політичного середовища, що, у свою чергу, впливає на пріоритети у соціально-економічних перетвореннях. До детермінантів, обумовлених недоліками державного управління, слід віднести низький ступінь керованості процесами соціально-економічних перетворень у державі, корупцію. Соціальними детермінантами виступає, зокрема, неналежний рівень життя населення України. Систематизація детермінантів виникнення та функціонування тіньової економіки здебільшого має умовний характер, адже у межах кожної класифікаційної групи можна виділити підгрупи детермінантів. Вказане, наприклад, стосується корупції, злочинності корупційної спрямованості, що саме по собі є системним явищем, яке потребує глибокого аналізу.

Література

1. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI // Відомості Верховної Ради. — 2011. — № 13–14, 15–16, 17. — Ст. 112.
2. Борейко І. П. Рівень життя населення: стан і тенденції [Електронний ресурс] / І. П. Борейко, О. Л. Голобородько; Уман. нац. ун-т садівництва. — Режим доступу: <http://udau.edu.ua/library.php?pid=1384>.
3. Головатюк О. І. Тіньова економіка в Україні та оцінка її масштабів [Електронний ресурс] / О. І. Головатюк. — Режим доступу: <http://s-journal.edu.edu.ua/base/2008/v6/v6pp63-65.pdf>.
4. Дрьомін В. М. Інституціональна теорія злочинності та криміналізація суспільства: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08 // В. М. Дрьомін; Одес. нац. юрид. акад. М-ва освіти і науки України. — О., 2010. — 34 с.
5. Тіньова економіка як негативний фактор економічної безпеки України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://referat.repetitor.ua/Тіньова_економіка_як_негативний_фактор_економічної_безпеки_України.
6. Ермошенко Н. Определение угрозы национальным интересам государства в финансово-кредитной сфере // Экономика Украины. — 1999. — № 1. — С. 7.
7. Бородюк В. Оценка масштабов теневой экономики и её влияние на динамику макроэкономических показателей / В. Бородюк, Л. Турчинов, Т. Приходько // Экономика Украины. — 1996. — № 11. — С. 4–16.
8. Мандибура В. О. Тіньова економіка як об'єкт системного наукового дослідження [Електронний ресурс] / В. О. Мандибура. — Режим доступу: <http://lib.meta.ua/book/11974/>

Анотація

Маслій І. В. Детермінанти виникнення та функціонування тіньової економіки. — Стаття.

Стаття присвячена обґрунтуванню наукового підходу щодо систематизації детермінантів виникнення та функціонування тіньової економіки. Виділено чотири групи детермінантів: а) загальнодержавні; б) внутрішньополітичні; в) детермінанти, обумовлені недоліками державного управління; г) соціальні.

Ключові слова: детермінанти, тіньова економіка.

Аннотация

Маслий И. В. Детерминанты возникновения и функционирования теневой экономики. — Статья.

Статья посвящена обоснованию научного подхода к систематизации детерминантов возникновения и функционирования теневой экономики. Выделены четыре группы детерминантов: а) общегосударственные; б) внутривнутриполитические; в) детерминанты, обусловленные недостатками государственного управления; г) социальные.

Ключевые слова: детерминанты, теневая экономика.

Summary

Masliy I. V. Determiners of Arising and Existing of Shadow Economy. — Article.

The article is devoted to grounding of science approach to systematisation of determiners of arising and existing of shadow economy. Four groups of determiners are marked out. They are: a) interstate; b) domestic policy; c) determiners which are conditioned by lacks of public administration; d) social.

Keywords: determiners, shadow economy.